

Bronnen

E.A. Hemelrijk

Lofrede voor 'Turia'

Een gefragmenteerd overgeleverde inscriptie uit de oudheid blijkt een lofrede te bevatten met opmerkelijke aspecten, vooral wat betreft genderverhoudingen. In de rubriek *Bronnen* bespreekt E.A. Hemelrijk deze fascinerende tekst.

Eén van de leukste bronnen voor de geschiedenis van vrouwen in het antieke Rome is de zogenaamde *Laudatio Turiae* (lofrede voor 'Turia')¹, een lange inscriptie die een ons onbekende man in 9 voor Christus opstelde voor zijn gestorven vrouw. Het echtpaar was 41 jaar getrouwd 'zonder enige onenigheid' (*sine offensa*). De diep bedroefde weduwnaar liet een groot grafmonument bouwen voor zijn gestorven echtgenote, waarschijnlijk met een beeld van haar er bovenop en op de sokkel een lange inscriptie, gebeiteld op twee enorme marmeren platen. Waar dit grafmonument gestaan heeft, is onbekend; het is al in de late oudheid geplunderd. De zware marmeren platen (ieder circa 2,6 meter hoog en anderhalve ton zwaar) zijn in stukken gezaagd en hergebruikt onder andere als dekplaten van graven in de vroeg-Christelijke catacomben. In de zestiende en zeventiende eeuw zijn delen van de inscriptie op diverse plaatsen in Rome teruggevonden. Fragmenten A, B en C van de linker plaat (zie de reconstructie tekening, figuur 1)² waren ingemetseld in de muur van een later gesloopt cisterciënzerklooster en in andere gebouwen in Rome, die verloren zijn gegaan. De platen zelf zijn met de gebouwen verdwenen, maar gelukkig is de tekst al in de zestiende en zeventiende eeuw overgeschreven door reizende geleerden. De fragmenten van de rechter plaat zijn verspreid over verschillende musea

- 1 Over deze inscriptie is in 2001 een themanummer van het tijdschrift *Lampas* samengesteld. Voor dit stuk is vooral geput uit J.H.M. Strubbe 'Laudatio Turiae: epigrafische aspecten van een bijzondere tekst', *Lampas* 34.1 (2001) 18-32 en uit de artikelen van E.A. Hemelrijk 'Inleiding: de *Laudatio Turiae*', *Lampas* 34.1 (2001) 5-17 en 'De *Laudatio Turiae*. Grafscript voor een uitzonderlijke vrouw?', *Lampas* 34.1 (2001) 62-80.
- 2 De reconstructietekening en de foto's zijn ontleend aan N. Horsfall 'Some problems in the "Laudatio Turiae"' in *BICS* 30 (1983) 85-98.

in Rome. In de magazijnen van één van deze musea is in 1949 door de epigraaf Gordon het laatste fragment (figuur 3) gevonden, waar het al jaren lag zonder dat iemand gemerkt had dat het tot de *Laudatio Turiae* behoorde.³

Zoals op de reconstructietekening te zien is, ontbreken grote delen van de linker kolom. Daardoor missen we het begin van de inscriptie met de namen van de man en de vrouw. We weten we dus niet hoe de overleden vrouw heette. Waarschijnlijk niet Turia; deze naam is haar in de negentiende eeuw ten onrechte gegeven vanwege een oppervlakkige gelijkenis tussen haar levensgeschiedenis en die van Turia, de vrouw van Q. Lucretius Vespillo, consul in 19 voor Christus. Omdat ze echter al sinds de negentiende eeuw zo genoemd wordt, zullen we haar hier gemakshalve 'Turia' blijven noemen.

Waarom is deze tekst zo bijzonder? Allereerst is het de langste Latijnse privé-inscriptie die wij kennen: oorspronkelijk circa 180-190 regels. Wij hebben bovendien een flink stuk van de tekst over: van 132 regels kennen we in ieder geval een deel. Omdat globaal berekend kan worden hoeveel letters er oorspronkelijk op iedere regel stonden, zijn er door geleerden sinds de negentiende eeuw aanvullingen voorgesteld voor de ontbrekende delen. De vondst van het fragment van Gordon maakt het mogelijk deze aanvullingen voor dit fragment te controleren. Hieruit blijkt hoe moeilijk het is een niet-formulaire tekst als deze te reconstrueren: slechts één regel was helemaal goed aangevuld. Van sommige andere regels zijn wel stukjes juist aangevuld, maar op de meeste plaatsen blijkt een ander woord te staan dan men verwachtte. Wel komt in alle gevallen de betekenis overeen. Wat de inhoud van de tekst betreft kunnen we ons dus op de aanvullingen verlaten.

Bijzonder is niet alleen de lengte van deze tekst, maar ook de stijl en het genre. Het gaat hier om een, misschien enigszins bewerkte, *laudatio funebris* (lofrede bij een begrafenis) die de echtgenoot bij de begrafenis van zijn vrouw heeft uitgesproken. Opmerkelijk is dat de tekst geheel in de jij-vorm is gesteld; de echtgenoot richt zich rechtstreeks tot zijn gestorven vrouw en niet - zoals gebruikelijker bij een *laudatio funebris* - tot zijn gehoor. Daardoor neemt deze *laudatio* een unieke plaats in. Ook uitzonderlijk - maar niet uniek - is het feit dat deze lofrede is uitgesproken voor een vrouw. Oorspronkelijk gebeurde dit alleen voor mannen en wel speciaal mannen uit vooraanstaande families. In een openbare lofrede prees een familielid, meestal een zoon, het leven en de carrière van de gestorvene en zijn vele

3 A.E. Gordon 'A new fragment of the *Laudatio Turiae*', *AJA* 54 (1950) 223-226.

verdiensten voor de Romeinse staat. De grafrede was echter niet alleen een eerbetoon aan een gestorven familielid; hij vormde tevens een welkome gelegenheid om de lof te zingen van de eigen familie. Ook lofredes op vrouwen konden deze functie vervullen en kwamen daarom vanaf de eerste eeuw voor Christus in zwang. Ze bleven echter gedurende de gehele Romeinse oudheid relatief zeldzaam en het is een merkwaardige speling van het lot dat de enige drie grafredes die op steen zijn overgeleverd, uitgesproken zijn voor vrouwen. De *Laudatio Turiae* is hiervan verreweg de meest uitvoerige.

Het interessantst is deze inscriptie echter om zijn inhoud. Deze geeft aanleiding tot discussie op verschillende terreinen: juridisch (erfrecht), politiek (de burgeroorlogen en de acceptatie van keizer Augustus) en 'gender'.⁴ Het is onmogelijk hier al deze onderwerpen aan de orde te stellen. Ik beperk me daarom tot 'gender' en in het bijzonder tot de vraag hoe deze inscriptie nieuw licht kan werpen op de rolverdeling tussen de seksen in de Romeinse samenleving en op de daarbij horende 'mannelijke' en 'vrouwelijke' deugden. Allereerst een korte samenvatting. In zijn redevoering prijst de echtgenoot de deugden en verdiensten van zijn vrouw. Om deze te illustreren verhaalt hij delen uit haar levensgeschiedenis. Hieruit komt een beeld naar voren van een vrouw met een veelbewogen leven:

Nog vóór haar huwelijk (dat voor de meeste Romeinse meisjes op ongeveer veertienjarige leeftijd plaats vond) werden haar beide ouders vermoord. Met grote inzet, en met de hulp van alleen haar zuster, wreekte zij deze moord en zorgde zij dat de moordenaars hun gerechte straf niet ontliepen. Daarna verdedigde zij met grote kennis van zaken, en met succes, het testament van haar vader tegen inhalige familieleden die het nietig wilden laten verklaren. Ze deed dit helemaal alleen: haar zuster was, door de vorm van haar huwelijk, geen directe erfgename van haar vader, en haar verloofde en de man van haar zuster, die als zaakwaarnemers voor haar hadden kunnen optreden, waren in de provincies. Enige tijd later, tijdens de burgeroorlog tussen Caesar en Pompeius (49-48 voor Christus), steunde

4 Gender is hier gedefinieerd als de sociaal-culturele 'constructie' (dat wil zeggen: het geheel van opvattingen en aangeleerde gedragspatronen) van geslacht waarmee een samenleving aan het biologische verschil tussen man en vrouw een sociaal-economische, religieuze of politieke betekenis geeft: J.W. Scott 'Gender: a useful category of historical analysis', *American Historical Review* 91 (1986) 1053-1075.

VIINA PATIENTE VTRIVSQ
 IATO MEMAIORE QVOD I
 STITIT EXCIDEREM ORBITA
 PRAECURRISTI IATO DELEGAST
 RVMI IQVISTI ILECTA ME GO
 OMNIATVA COGITATA PRAESCR
 DESIDEREM QVOD INMORT
 RVCTVS VITA ETVAE NON DERVN
 DOCTVS ACTISTVS RESISTA ME
 BVSCRESCERETVM MEMORIA M
 AMISI QVAM SPECVLATRICEM I
 TATE FRANGOR NEC PERMANE
 NATVRI S DOLOR EXTORQUEI CONST
 INNECVTRO MIHI CONSTORE PETI
 CIDO MIHI TANTISTATIBVSQVE PR
 TIENDO HAEC QVAM ADDESIDER
 ITVMVM HVIVSORATIONIS ERIT OMN
 I TIBI LEGEM HABVIM MANDATAT
 EDI MANESTVI VT QUIETAMPAT
 TATE PROCIDERE CONINGIVM
 VSERATSVPREMA MIHI PRAESTA
 IIIA MIHI SVPTITVIA
 IIII VCTVM DESIDERIOTVI NECLIBE
 VOQVE SENSVS MEOS AD IVDICIATV
 ACCEDANT LAVDIBVS TVIS VTSINT MI
 ATI AD MEMORIAM CONSECRAT
 HI OCCVRRENTE FAMA TVA FIRMA
 VNAEQVAE MIHI NON OMNIA ERIP
 SA EST SED QVOD TRANQVILLISTATVS
 OTVGNATRICEM MEORVM PERICV
 N PROMISSO POSSVM
 AE VIR ES MAEROREMERSOR ET QVIBV
 ISTINOS CASVS MEOS FVTVROSQVE EVE
 DILSORBATVS INTVENS FAMAM TVAM N
 VCTVM QVARESERVATVS VIDEOR
 MERVISSET NEQVE OMNIA CONTIGISSEM
 QVOD EXTRA MIHI LIBERVMM VERITR
 TVRATOQVE ITATVE ANTVR OPTO

Villa Albani. *Laudatio Turiae* II 51-69. Uitt: Nicholas Horsfall, 'Some problems in the "*Laudatio Turiae*"',
 Bulletin of the Institute of Classical Studies of the University of London 30 (1983) plate 15.

ze als pas getrouwde vrouw haar man toen hij, vermoedelijk als aanhanger van Pompeius, moest vluchten. Ze gaf hem haar kostbare sieraden mee en ondanks voortdurende bewaking voorzag ze hem in zijn toevluchtsoord rijkelijk van geld, voedsel en slaven. Bovendien eiste zij teruggave van zijn verbeurd verklaarde bezittingen en wist ze plunderaars van hun huis te verjagen. Tijdens het tweede triumviraat (tussen Octavianus, Antonius en Lepidus in 43 voor Christus) werd haar man geproscibeerd (vogelvrij verklaard). Met hulp van haar zuster en zwager stond zij hem bij, met gevaar voor eigen leven, en vond veilige onderduikadressen voor hem. Na zijn formele eerherstel in 42 voor Christus pleitte zij bij Lepidus om dit ook daadwerkelijk ten uitvoer te brengen, waarbij zij beledigingen moest verduren en zelfs verwondingen opliep. Tijdens het principaat van Augustus kwam hun leven in rustiger vaarwater. Zij werden echter geconfronteerd met hun onvrijwillige kinderloosheid. Toen al haar pogingen zwanger te raken mislukten, bood ze haar man een echtscheiding aan om hem de kans te geven met een andere vrouw kinderen te krijgen. Zelf zou ze 'als een zuster' bij hem blijven en haar bezit met hem delen. Haar man wees haar aanbod verontwaardigd van de hand. Ze bleven bij elkaar en met de hulp van haar man steunde ze meisjes uit verarmde takken van de familie, die ze in haar huis opvoedde en een bij hun stand passende bruidsschat meegaf. Hun 41-jarige huwelijk eindigde met haar dood.

Eén van de dingen die opvallen in deze inscriptie is de ongewone verdeling van de openbare en de privé-sfeer over de seksen: het leven van 'Turia' bracht haar veel meer in de openbaarheid dan wij van Romeinse vrouwen verwachten. Volgens de Romeinse opvattingen, zoals we die kennen uit de meeste literaire bronnen en uit grafinscripties, beperkte het leven van vrouwen zich tot hun huis en familie. 'Zij deed het huishouden en spon wol' (*domum servavit, lanam fecit*) is de stereotiepe formulering waarmee een vrouw op haar graf werd geprezen. Huiselijke deugden zoals *pudicitia* (kuisheid), *modestia* (bescheidenheid), *obsequium* (gehoorzaamheid) en *lanificium* (bedrevenheid in de wolarbeid) scoren hoog in de grafinscripties voor vrouwen. Literaire bronnen en legenden over het Rome van 'de goede oude tijd' bevestigen dit normatieve beeld van de kuise, thuis ijverig wol spinnende echtgenote. De man, daarentegen, moest zich kunnen weren in het openbare (militaire, politieke en juridische) leven. Hiervoor waren heel andere eigenschappen nodig: *virtus* (moed, mannelijkheid), *fortitudo* (dapperheid), *firmitas animi* (geestkracht) en *constantia* (standvastigheid,

zelfbeheersing). Hoewel complementair, werden de openbare en de privé-sfeer en de daarbij behorende 'mannelijke' en 'vrouwelijke' deugden niet als gelijkwaardig gezien: zoals de man superieur was aan de vrouw, zo waren ook de 'mannelijke' deugden superieur aan de 'vrouwelijke'.

Tegen deze achtergrond is de aandacht die de man van 'Turia' in deze inscriptie schenkt aan haar openbare optreden (bijna de helft van de overgeleverde tekst!) opmerkelijk. Verre van te zwijgen over haar gedrag op openbaar terrein toont hij trots op de doortastendheid en assertiviteit van zijn vrouw en schrijft haar in dit verband zelfs de drie belangrijkste mannendeugden toe: *virtus*, *firmitas animi* en *constantia*. Zelf daarentegen schiet hij in mannendeugd tekort: overmand door verdriet over haar dood ontbreekt hem de 'kracht tot zelfbeheersing' (*constantiae vires*). Hier lijkt sprake van een omkering van de gebruikelijke gender-rollen: een vrouw die de 'mannelijke' eigenschappen moed, geestkracht en standvastigheid vertoont op openbaar terrein en een man die zich tijdens de burgeroorlogen binnenshuis verbergt, beschermd door zijn vrouw, en die zich na haar dood onbeheerst overgeeft aan zijn verdriet. Om duidelijk te maken hoeveel zijn vrouw voor hem betekende, gebruikt hij zelfs een militaire metafoor: zij is zijn *propugnatrix* (voorvechtster), een woord dat buiten deze inscriptie niet in de vrouwelijke vorm voorkomt.

De conventionele verdeling van de openbare en de privé-sfeer over de seksen en de bijbehorende 'mannelijke' en 'vrouwelijke' deugden worden door de inscriptie in een ongewoon licht gesteld. 'Mannelijkheid' was kennelijk geen aangeboren kwaliteit, maar moest - ook door mannen - verworven worden. Het feit dat aan 'Turia' bij haar optreden op openbaar terrein de belangrijkste mannendeugden toegeschreven werden, deed haar, in Romeinse ogen, uitstijgen boven haar sekse en maakte haar tot een soort 'ere-man'. Er waren ook enkele andere vrouwen in Rome die deze naam verdienden en, zoals Seneca het uitdrukte, 'door hun *virtus* onder de grote mannen gerekend moesten worden'.⁵ Anders dan bij mannen was 'mannelijkheid' voor een vrouw echter niet altijd positief. In sommige gevallen kon het haar reputatie zelfs schaden. Het is opmerkelijk hoe vrouwen met eenzelfde gedrag op openbaar terrein als 'Turia' door verschillende bronnen als 'ere-man' of juist als 'manwif' worden gepresenteerd. 'Mannelijkheid' van een vrouw was een ambivalente notie en de scheidslijn tussen 'goed' en 'fout' was gemakkelijk overschreden. Doorslaggevend was haar - al dan niet terechte - reputatie op het gebied van

5 Seneca, *Cons.Helv.* 16.5.

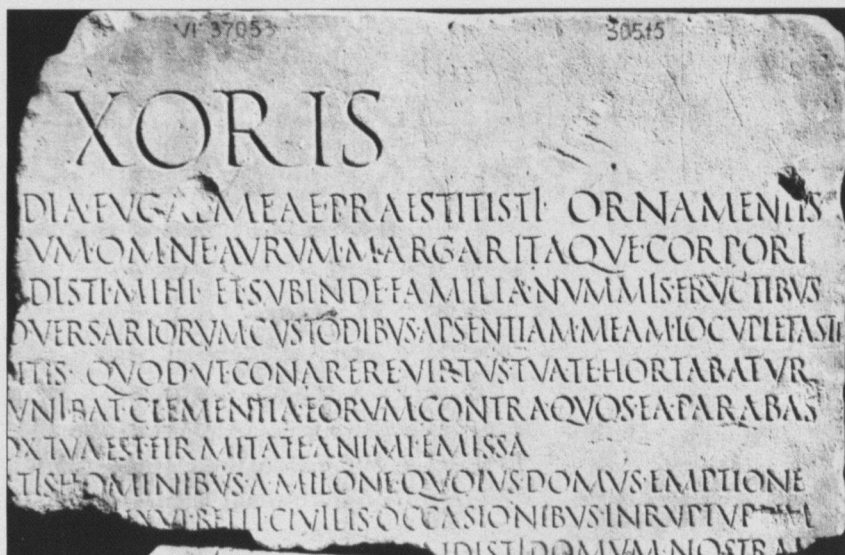
Fragmenten D en E op hun plaats in de Villa Albani. Uit 'Some problems in the "Laudatio Turiae"', plate 10.

de traditionele vrouwen-deugden. Dit leidde tot de paradoxale situatie dat wie een vrouw wilde prijzen om haar capaciteiten op voor vrouwen ongebruikelijk terrein, voldoende aandacht moest schenken aan haar traditionele deugden.

'Turia's' echtgenoot heeft dit goed begrepen. Ongeveer halverwege de eerste plaat, waarschijnlijk op ooghoogte, somt hij de huiselijke deugden (*domestica bona*) van zijn vrouw op: kuisheid, gehoorzaamheid, vriendelijkheid, gemakkelijkheid in de omgang, wolarbeid, religiositeit zonder bijgeloof, bescheidenheid in kleding en opsmuk, liefde en toewijding voor haar familie en schoonmoeder. Daarnaast komen haar traditionele vrouwendeugden ook impliciet aan de orde. Zo legt hij er de nadruk op dat ze door de omstandigheden gedwongen was in het openbaar op te treden en dat ze alles deed uit liefde en zorg (*pietas*) voor hem en voor

haar vader en zuster. Haar motieven waren onzelfzuchtig en haar gedrag getuigde steeds van trouw (*fides*) en kuisheid (*pudicitia*). Zelfs in haar vrijgevigheid (*liberalitas*) bleef zij binnen het traditionele vrouwelijke kader door, net als keizerin Livia, bruidsschatten te geven aan arme of verweesde meisjes. Kortom, zij was een voorbeeldige Romeinse *matrona* wier ouderwetse deugdzaamheid een tegenwicht bood voor haar in andere opzichten onconventionele leven.

Welk nieuw licht werpt deze inscriptie nu op de traditionele tegenstelling tussen het openbare leven als de wereld van de man en de privé-sfeer als

Het Fragmentum Portuense. *Laudatio Turiae* II 1a-11a. Uit: 'Some problems in the "Laudatio Turiae"', plate 9a.

die van de vrouw en op de bijbehorende 'mannelijke' en 'vrouwelijke' deugden? Allereerst blijkt dat deze tweedeling in het dagelijkse leven niet zo strikt werd nageleefd. 'Turia' begaf zich veelvuldig op openbaar terrein waar zij zich met behulp van haar 'mannelijke' eigenschappen als moed, geestkracht en standvastigheid goed wist te weren. Maar ook haar man overschreed de traditionele scheidslijn: zijn gevoelsuitbarstingen en de mate waarin hij meegesleept werd door zijn verdriet, wijken af van de 'mannelijke' norm van standvastigheid en zelfbeheersing. Het belang dat hij hecht aan zijn privé-leven en zijn emotionele afhankelijkheid van zijn vrouw doen denken aan de contemporaine liefdespoëzie. Deze was dus wellicht minder 'subversief' dan nu vaak wordt aangenomen. Wel hebben we hier waarschijnlijk te maken met een nieuwe ontwikkeling: in de vroege keizertijd tonen zowel de literaire als de materiële bronnen een grotere aandacht voor vrouwen (en kinderen).

Aan de andere kant bleven de traditionele normen van kracht en worden deze ook in de *Laudatio Turiae* onderschreven. Het openbare optreden van 'Turia' en het buitensporige verdriet van haar man doorbraken wel de normen van 'vrouwelijk' en 'mannelijk' gedrag, maar het feit dat de traditionele deugden van 'Turia' in de inscriptie zo'n belangrijke rol spelen, toont dat beiden zich richtten naar de heersende norm. Haar man stelt met

nadruk 'Turia's' openbare optreden voor als uitzonderlijk en afgedwongen door de omstandigheden; zo bleef de traditionele rolverdeling in stand. Tegelijkertijd echter wordt de scheiding tussen openbaar en privé in de *Laudatio Turiae* op subtiële wijze in een ander daglicht gesteld: doordat 'Turia' alles deed in het belang van haar echtgenoot en familie kon haar optreden worden voorgesteld als een vanzelfsprekende voortzetting van haar huiselijke taken en daarmee als deel van haar privé-leven. 'Openbaar' en 'privé' worden daarmee relatieve begrippen die naar believen aangepast kunnen worden aan de omstandigheden. Zo vormt deze inscriptie tegelijkertijd een bevestiging én een nuancering van de traditionele rolverdeling en laat hij zien hoe rond het begin van onze jaartelling de heersende normen en waarden niet alleen in de poëzie, maar ook in het dagelijks leven onderwerp van discussie en onderhandeling waren.

NETWORK OF CONCERNED HISTORIANS

'EEN WOEDEND GEDICHT VAN TUSSEN DE ZWAARDEN'

De foto van een ex-leider in een Albanese stadsgids afdrukken. Als studentenvoorman oproepen tot meer democratie in China. Als lid van een Rwandese culturele vereniging gunstig verwijzen naar een voormalig regime. De geschiedenis van een Burmese studentenbeweging schrijven. Tot een fundamentalistische Palestijnse groep gerekend worden. Archieven bijhouden over Mexicaanse indianen. Schrijven over Oromogeschiedenis in Ethiopië. Een Guatemalteekse waarheidscommissie voorzitten. Een Palestijnse petitie tegen corruptie ondertekenen. Gedrukt materiaal verzamelen over de Culturele Revolutie. Als geschiedenislerares de vrouw zijn van een ongrijpbare Burmese pro-democratie-activist. De redactie voeren over een seculiere serie over de Indiase onafhankelijkheid. Als geschiedenisstudent opgepakt worden na een etnische rel in Ethiopië. Als archeologiestudent lid zijn van een legale pro-Koerdische partij in Turkije. Onderzoek doen naar Oeighoer geschiedenis in China. De rol van het leger in de lokale Guatemalteekse politiek doorgronden. Redenen waarom historici, geschiedenisstudenten en anderen moeilijkheden kregen met de overheid. Hun namen: *Elvira Shaplo en Vladimir Qiriaqi. Wang Dan. Philomène Mukabarali. Ko Aung Tun en U Myo Htun. Wael Ali Farraj. Andres Aubry en Angélica Inda. Moti Biyya, Garuma Bekele en Tesfaye Deressa. Juan Gerardi. Abdulsittar Qassem. Yongyi Song. Ma Khin Khin Leh. Basudev Chatterji. Badada Bayene. Emrullah Karagoz. Tohti Tunyaz. Matilde Leonor González Izas.*

Sinds oktober 1995 heeft het *Network of Concerned Historians* (NCH) actie gevoerd voor deze mensen. NCH doet mee aan alle campagnes van internationale mensenrechtenorganisaties voor historici. Daarnaast publiceert het jaarlijks een elektronische nieuwsbrief met informatie over het lot van vervolgte historici in tientallen landen.

Toen hij hoorde over de executie van vijf jonge schrijvers, noteerde de Chinese auteur Lu Xun in 1931: 'Ik sta hier en kan slechts toekijken hoe mijn vrienden nieuwe geesten zijn geworden. Ik zoek een woedend gedicht van tussen de zwaarden.' Doe mee. Laat je stem horen. Lidmaatschap kost niets.

Contacteer a.h.m.de.baets@let.rug.nl of bekijk de websites <<http://www.let.rug.nl/nch/>> en <<http://dit.is/nch>>.